

نفس و روح

در فلسفه اسلامی و آیات و روایات

حسن معلمی

www.ketab.ir

نفس و روح

در فلسفه اسلامی و آیات و روایات

حسن معلمی

دانشیار دانشگاه باقرالعلوم (ع)

شر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ: ۱۳۹۸

شماره: ۱۰۰ نسخه

شماره چاپ: دوم، ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۸۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ابان نوری نجفی

لیتوگرافی، چاپ و جلد: چاپخانه ادیب فقه جواهری

سرشناسه: معلمی، حسن، ۱۳۸

عنوان و نام پدیدآور: نفس و روح/ حسن معلمی

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۵۳۱ ص.

شابک: ۳ - ۳۲۷ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: نفس -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام.

موضوع: نفس. موضوع: فلسفه اسلامی. موضوع: روح.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۷۷/۵/۲۱۶ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۵۸۸۲۱

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶، تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران، خیابان انقلاب، روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۳۴۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱	پیشگمار
۱۵	مقدمه
۱۵	الف) اهمیت تحقیق
۱۶	ب) مسئله تحقیق
۱۷	ج) موضوع تحقیق
۱۷	د) روش تحقیق
۱۸	ه) هدف تحقیق
۱۹	و) ضرورت تحقیق
۱۹	ز) پیشینه تحقیق
۲۰	ح) نوآوری‌ها
۲۰	ط) نقد
۲۱	ح) ساختار تحقیق
۲۳	فصل اول: حقیقت نفس در فلسفه اسلامی و آیات و روایات
۲۵	مبحث اول: حقیقت نفس در فلسفه اسلامی
۲۶	گفتار اول: تعریف نفس
۳۶	گفتار دوم: حقیقت نفس
۴۳	گفتار سوم: غیریت نفس و بدن
۴۹	گفتار چهارم: ادله غیریت نفس با بدن
۵۰	الف) دلیل اول

- ۵۱..... (ب) دلیل دوم
- ۵۱..... (ج) دلیل سوم
- ۵۳..... گفتار پنجم: جوهریت نفس
- ۵۶..... گفتار ششم: دلایل جوهریت نفس
- ۵۹..... مبحث دوم: حقیقت نفس و روح در آیات و روایات
- ۶۰..... گفتار اول: آیات شریفه مربوط به روح
- ۶۲..... گفتار دوم: آیات شریفه مربوط به نفس
- ۶۴..... گفتار سوم: آیات مربوط به انسان و حقیقت او
- ۶۸..... گفتار چهارم: روایات مربوط به روح و نفس
- ۷۸..... گفتار پنجم: حقیقت روح در قرآن کریم
- ۹۱..... گفتار ششم: نفس در قرآن کریم
- ۹۳..... گفتار هفتم: حقیقت روح و نفس در روایات
- ۹۴..... (الف) روایات حاکی از تعدد روح و نفس و بدن
- ۹۸..... (ب) روایات دل بر چه پنج روح در انسان
- ۱۰۰..... (ج) روایات وارده در آیه شریفه «الروح من امر ربی»
- ۱۰۲..... (د) روایاتی در تفسیر آیه شریفه «نفخت فیہ من روحی»
- ۱۰۴..... (ه) روایات وارده ذیل آیه شریفه «روح من امرنا»
- ۱۰۵..... (و) روایاتی در خصوص تقدم خلقت روح بر بدن
- ۱۰۹..... مبحث سوم: نفس و روح در آثار اندیشمندان مسلمان (در نفس آیات و روایات)
- ۱۲۵..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
- ۱۲۹..... پی‌نوشت‌ها
- فصل دوم: تجرد، حرکت و تکامل و اقسام و قوا و درجات نفس در**
- فلسفه و آیات و روایات ۱۵۷**
- ۱۵۹..... مبحث اول: تجرد نفس
- ۱۵۹..... گفتار اول: تجرد نفس در فلسفه
- ۱۶۱..... (الف) اهمیت و آثار و محدوده بحث
- ۱۶۲..... (ب) برهان‌های تجرد نفس
- ۱۶۳..... ۱. برهان از طریق ادراک معقولات

۲. برهان از طریق ادراک اضداد..... ۱۶۳
۳. برهان از طریق انقسام‌ناپذیری نفس..... ۱۶۴
۴. برهان از طریق مقایسه صور ادراکی..... ۱۶۵
۵. برهان از طریق استحاله انطباق کبیر در صغیر..... ۱۶۶
۶. برهان از طریق حافظه..... ۱۶۷
- گفتار دوم: تجرد نفس و روح در آیات روایات..... ۱۶۹
- الف) آیاتی در خصوص تجرد نفس..... ۱۶۹
- ب) تجرد نفس در روایات..... ۱۷۹
- مبحث دوم: حرکت نفس و روح..... ۱۸۱
- گفتار اول: حرکت نفس و روح در فلسفه..... ۱۸۱
- الف) حرکت نفس در فلسفه مشاء و اشراق..... ۱۸۲
- ب) حرکت نفس در حکمت متعالیه..... ۱۸۷
۱. دلایل ماسدرا بر حرد و جوهری نفس..... ۲۰۸
۲. حرکت نفس از نظر لامه لباطبای..... ۲۰۹
- نقد و بررسی کلام مرحوم امام..... ۲۱۲
- مبحث سوم: تکامل نفس در فلسفه..... ۲۱۷
- گفتار اول: تکامل نفس در فلسفه..... ۲۱۷
- الف) تکامل نفس در فلسفه مشاء..... ۲۱۷
- ب) تکامل نفس در فلسفه اشراق..... ۲۲۰
- ج) تکامل نفس در حکمت متعالیه..... ۲۲۵
- گفتار دوم: حرکت و تکامل نفس در آیات و روایات..... ۲۳۰
- الف) حرکت و تکامل نفس در آیات..... ۲۳۰
- ب) حرکت و تکامل نفس و روح در روایات..... ۲۳۷
- مبحث چهارم: اقسام، قوا و درجات نفس..... ۲۴۵
- گفتار اول: اقسام، قوا و درجات نفس در فلسفه..... ۲۴۵
- الف) قوای نفس انسان..... ۲۴۸
۱. قوای نفس نباتی..... ۲۴۸
۲. قوای نفس حیوانی..... ۲۵۰

- ۲۵۲..... ۳. قوای نفس انسانی.....
- ۲۵۴..... (ب) دلایل مشائین بر تعدد نفس و قوا.....
- ۲۵۴..... ۱. اختلاف مفاهیم.....
- ۲۵۵..... ۲. اختلاف افعال به شدت و ضعف.....
- ۲۵۶..... ۳. اختلاف افعال در صدق مفهوم وجود و عدم.....
- ۲۵۷..... ۴. اختلاف افعال به سرعت و نُطیء.....
- ۲۵۷..... ۵. اختلاف نوعی آثار و قاعده الواحد.....
- ۲۵۹..... ۱-۵. دلیل اول ملاصدرا بر تعدد قوا (از طریق انفکاک قوا).....
- ۲۵۹..... ۲-۵. دلیل دوم ملاصدرا بر تعدد قوا (از راه تضاد و تقابل افراد).....
- ۲۶۰..... دلایل‌های ملاصدرا بر وحدت قوای نفس (النفس فی وحدتها کل القوی).....
- ۲۶۱..... گفتار سوم: تسام، قوا و درجات نفس در آیات و روایات.....
- ۲۶۱..... (لف) تسام، قوا و درجات نفس در آیات.....
- ۲۶۳..... (ب) اقسام قوا و درجات نفس در روایات.....
- ۲۶۶..... گفتار سوم: نفس و افعال.....
- ۲۶۹..... پی‌نوشت‌ها.....
- ۲۷۹..... فصل سوم: حدوث نفس در فلسفه و آیات و روایات.....**
- ۲۸۱..... مقدمه.....
- ۲۸۳..... مبحث اول: حدوث و قدم نفس در فلسفه.....
- ۲۸۴..... گفتار اول: حدوث و قدم نفس در فلسفه ابن سینا.....
- ۲۸۶..... گفتار دوم: حدوث و قدم نفس از منظر شیخ سراقه.....
- ۲۹۳..... گفتار سوم: حدوث و قدم نفس از منظر ملاصدرا.....
- ۲۹۵..... (الف) دیدگاه ملاصدرا درباره کیفیت تعلق نفس به بدن و نحوه حدوث نفس.....
- ۲۹۷..... (ب) اقوال درباره حدوث یا قدم نفس و ادله.....
- ۲۹۸..... ۱. دلیل اول.....
- ۳۰۰..... ۲. دلیل دوم.....
- ۳۰۲..... ۳. دلیل سوم.....
- ۳۰۳..... ۴. ادله قائلین به حدوث نفس.....
- مشکلات موجود در نظریه مشهور حکما از منظر ملاصدرا (روحانیه الحدوث

۳۰۵	بودن نفس)
۳۱۲	۶ نقل و نقد دلایل شیخ اشراق
۳۲۷	مبحث دوم: حدوث و قدم نفس در آیات و روایات
۳۲۷	گفتار اول: حدوث و قدم نفس در آیات قرآن کریم
۳۳۱	گفتار دوم: حدوث و قدم نفس در روایات
۳۳۳	گفتار سوم: دیدگاه اندیشمندان مسلمان درباره حدوث و قدم نفس
۳۳۹	جانب بندی و نتیجه گیری
۳۴۱	پیوست ها
۳۶۱	فصل چهارم: نفس و معاد در فلسفه و آیات و روایات
۳۶۳	مقدمه
۳۶۵	مبحث اول: نبود ناسخ در فلسفه اسلامی
۳۶۵	گفتار اول: خلود در فلسفه اسلامی
۳۶۵	الف) خلود در فلسفه افلاکون
۳۶۵	۱. دلیل اول
۳۶۷	نقد و بررسی دلیل اول
۳۶۷	۲. دلیل دوم
۳۶۹	۳. دلیل سوم
۳۷۰	۴. دلیل چهارم
۳۷۱	۵. دلیل پنجم
۳۷۲	ب) خلود در فلسفه مشاء
۳۷۲	۱. فارابی
۳۷۲	۲. ابن سینا
۳۷۵	ج) خلود در فلسفه اشراق
۳۷۸	د) خلود در حکمت متعالیه
۳۷۹	دلیل اول
۳۸۱	دلیل دوم
۳۸۳	شکل برهان
۳۹۹	گفتار دوم: تناسخ یا معاد در فلسفه اسلامی

- ۴۰۲..... (الف) تناسخ در فلسفه مشاء
- ۴۰۶..... (ب) تناسخ در فلسفه اشراق
- ۴۱۳..... (ج) تناسخ در حکمت متعالیه
- ۴۱۴..... دلیل‌های استحاله و ابطال تناسخ در حکمت متعالیه
- ۴۱۴..... دلیل اول
- ۴۱۷..... دلیل دوم (بر اساس مبانی قوم)
- ۴۲۵..... نفس دائم در حال تکامل
- ۴۳۲..... گفتار سوم: سعادت و شقاوت در فلسفه
- ۴۳۲..... (الف) سعادت و شقاوت در فلسفه مشاء
- ۴۳۲..... ۱. فارابی
- ۴۳۴..... ۲. ابن‌سینا
- ۴۳۷..... سعادت و شقاوت در فلسفه اشراق
- ۴۴۰..... (ج) سعادت و شقاوت در حکمت متعالیه
- ۴۶۵..... مبحث دوم: خلود، تناسخ معاد، سعادت و شقاوت در آیات و روایات
- ۴۶۵..... گفتار اول: خلود نفس در آیات
- ۴۷۱..... گفتار دوم: تناسخ یا معاد، روایات و روایات
- ۴۷۲..... گفتار سوم: سعادت و شقاوت نفس در آیات
- ۴۷۷..... پی‌نوشت‌ها
- ۵۰۹..... کتابنامه
- ۵۱۷..... نمایه
- ۵۲۳..... نمایه موضوعی

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه سال‌نامه علمی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفعی و نجات‌بخش آدمی، در جامعه - ملت انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعلیم و حیانی و ارزش علمی از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستیزگی در آنان شد و از دیگر سبب‌هاست نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌های غربی، های بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها گشت.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظری و پژوهشی و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماع مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی-پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد

علمی - فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان آیت‌الله علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیر دولتی و غیر انتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، که مشتمل بر شش گروه علمی با عنوان‌های «معرفت‌شناسی»، «مطالعات قرآن و حدیث»، «فلسفه»، «کلام»، «عرفا» و «عق فهم دین» است، در جهت تحقق هدف‌های زیر فعالیت می‌کند:

۱. بازپژوهی بازیابی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
  ۲. تبیین و ساماندهی فلسفه، مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
  ۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق و تأمل و بالندگی اندیشه دینی؛
  ۴. پاسخ به شبهات القایی در فقه و عقاید و کلام اسلامی؛
  ۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی.
- در راستای تحقق اهداف فوق، هر یک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا محققان ترغیب دین‌پژوهی، واگذار نموده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به چاپ و نشر می‌رساند.
- مباحث مربوط به نفس و روح انسان، به یک معنا اساسی‌ترین و محوری‌ترین بحث علمی و معرفتی برای انسان است؛ چراکه در مقام معرفت و شناخت، شناخت نفس و روح و وجود حقیقی انسان مقدمه «معرفه‌الله» است و حتی گاهی شناخت نفس، غایت و نهایت همه معارف قلمداد شده است؛ از این رو تحقیق در خصوص نفس و روح آدمی، اهمیت بسزایی دارد. دربارهٔ

نفس در فلسفه اسلامی آثاری نگاشته شده است؛ همچنین جایگاه و کارکرد نفس بر اساس آیات و روایات معصومین نیز تفسیرهای ارزشمندی شده است، ولی کار مقایسه‌ای به صورت منسجم وجود ندارد. بر این اساس نگارش چنین اثری ضرورت دارد.

تحقیق حاضر ابتدا در خصوص نفس از منظر فلاسفه مسلمان سخن می‌گوید و سپس با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم و روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام، مواضع ضعف و نقص را اصلاح می‌کند. در این کار ابتدا مباحث نفس همچون حقیقت نفس، تجرد نفس در نظر اندیشمندان مسلمان و حتی در مواردی فلاسفه قبل از آن به پلوتون و آرای ارسطو و افلوطین مطرح می‌شود و مورد نقد، بررسی، تخریب و تحلیل قرار می‌گیرد و سپس در هر بحث، آیات و روایات مربوطه، طرح جمع‌بندی می‌شود (بدون توجه به آنچه در فلسفه حاصل آمده است) و سپس به تاسه دستاوردهای عقلی و نقلی پرداخته می‌شود. در این مسیر، استدلال‌های فقهی فلسفه بر قرآن و روایات و نیز دست‌کشیدن از عقل قطعی نیست، بلکه استمداد از حجت درون و حجت بیرون و فهم قرآن و سنت با عقل سلیم، هدف نهایی نوشتار است.

پژوهش حاضر بر اساس فرایند پژوهش پژوهشگاه و در راستای هدف‌های پژوهشکده و به قلم محقق ارجمند جناب حاج‌الاسلام والمسلمین حسن معلمی در گروه فلسفه، تألیف و به زیور طبع آراشته شده است. ایشان علاوه بر تحصیل فقه و اصول، دروس فلسفه و قرآن در محضر استادانی همچون حضرات آیات جوادی آملی، حسن‌زاده آملی و سبحان یزدی تلمذ نموده‌اند. استاد معلمی بیش از سه دهه سابقه تدریس در حوزه و دانشگاه دارند و ده‌ها کتاب و مقاله نیز نگاشته‌اند. از جمله آثار ایشان عبارت‌اند از: نگاهی به معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی، پیشینه و پیرنگ معرفت‌شناسی اسلامی، حکمت جاودانه، مبانی اخلاق در فلسفه غرب و فلسفه اسلامی و حکمت متعالیه. هم‌اکنون ایشان، استاد حوزه علمیه قم و دانشیار گروه فلسفه دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام است.

در پایان از همه اعضای شورای علمی گروه فلسفه، ارزیابان جنابان حجج اسلام عبدالحسین خسروپناه و عسکری سلیمانی امیری، به‌ویژه مؤلف گرامی که با سعه‌صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، قدردانی نموده و از استادان و صاحب‌نظران درخواست می‌شود با ارسال نظرها و پیشنهادهای سازنده خویش ما را یاری کنند.

گروه فلسفه

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

www.ketab.ir